

Katholieke kerk- opbouw en diaconie

De herstructurering van de pastorale organisatie in het aartsbisdom Utrecht staat niet op zich. Overal in West-Europa vinden sinds de tweede helft van de jaren negentig aanpassingen plaats vanwege een terugloop van het aantal priesters, gelovigen en financiën. De gekozen oplossingen verschillen, het tempo waarin de veranderingen worden doorgevoerd ook, maar de tendens gaat overal in de richting van schaalvergroting (van werkgebied van pastores en/of bestuurlijke eenheid). Het model van de territoriale parochie blijft daarbij in alle veranderingen wel overeind.

In de afgelopen decennia is door de ontkerkelijking van de samenleving en de voortgaande professionalisering van zorg en welzijn de parochie de belangrijkste drager geworden van diaconie in de Rooms-Katholieke Kerk. Traditioneel sterke dragers als de religieuze orden en congregaties en de katholieke maatschappelijke organisaties zijn soms dramatisch afgenomen in omvang en invloed. Dat roept de vraag op welke invloed de veranderingen in de pastorale organisatie hebben op de parochiële diaconie.

In dit themanummer staat de vraag centraal wat theorieën van kerkopbouw kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van diaconie en wat diaconie kan bijdragen aan kerkopbouw. Tegen de achtergrond van de grootscheepse

schaalaanpassing van de parochiestructuur in rooms-katholiek Nederland is die vraag niet eenvoudig te beantwoorden. De vraag kan op zijn minst in drie subvragen worden uitgesplitst:

1. Spelen rooms-katholieke kerkopbouwtheorieën in dit proces van schaal-aanpassing van het aartsbisdom Utrecht een rol?
2. Zijn deze kerkopbouw-theorieën voor de ontwikkeling van de parochiële diaconie relevant? Zo ja, op welke wijze?
3. Welke opmerkingen en vragen zijn te stellen bij het proces van schaal-aanpassing voor de toekomst van de parochiële diaconie? ▷

Alvorens deze vragen te beantwoorden, willen we eerst stil staan bij enige katholieke kerkopbouw-theorieën.

Kerkopbouw-theorieën

Kerkopbouw komt op in de jaren zeventig, als de interesse in kerkelijke veranderingsprocessen wordt gevoed vanuit de agogie (De Groot 2007, 33). Andragologie is in die jaren een zelfstandige universitaire studierichting die zich bezighoudt met de vraag hoe veranderingsprocessen op het gebied van de ‘deskundige hulpverlening aan en vorming en begeleiding van volwassenen’ het beste kunnen worden uitgevoerd. Veel agogische methodieken en werksoorten hebben hun wortels in de

Verenigde Staten. Dat geldt ook voor het kerkelijk opbouwwerk.

Een belangrijke bron van inspiratie is het Center for Parish Development van Paul Dietterich in Chicago. Aanvankelijk gaat daarbij de belangstelling vooral uit naar het veranderen van leiderschapsgedrag (Van Koningsveld 2005, 17). Ook ontleent men aan Dietterich de methode van *‘the survey guided development’*: de door onderzoek gestuurde en geplande verandering van geloofsgemeenschappen. Piet van Hooydonk, hoogleraar Praktische Theologie aan de toenmalige Katholieke Theologische Hogeschool van Amsterdam (KTHA), schrijft in 1985 een inleiding in het kerkelijk opbouwwerk en verwerkt daarin veel materiaal van dit centrum. Roger Weverbergh, docent aan de Katholieke Theologische Hogeschool van Utrecht (KTHU), publiceert

in diezelfde tijd twee bijdragen over het openstelsysteemmodel in het Handboek Pastoraat, geïnspireerd door Dietterich. Aan protestantse kant kan Jan Hendriks genoemd worden (b.v. 1990; zie elders in dit nummer). Als zij in 1984 het oecumenische Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk (WKO) oprichten, wordt Dietterich naar Nederland gehaald om de eerste trainingsweek van het WKO te leiden.

Een tweede bron, het Amerikaanse gemeenteopbouwkundige Alban Institute, heeft veel minder invloed gekregen. Ton Hogema, priester van het aartsbisdom Utrecht, volgt een opleiding aan dit instituut en zet bij terugkomst

de nieuwe Dienst Parochieontwikkeling van het aartsbisdom op (vgl. Van

Koningsveld 2005, 20). De nadruk ligt vooral op de onderlinge relaties van mensen en hun communicatie. Via een reeks trainingen, procesbegeleiding ter plekke en supervisie aan leidinggevend wordt gewerkt aan open onderlinge relaties en communicatie in de geloofsgemeenschap. Na het vroege overlijden van Hogema zet zijn naaste medewerker Piet van den Hoven dit werk voort, maar de invloed blijft beperkt, ondanks een WKO-trainingsweek in 1993 met verwante Duitse protestantse kerkopbouwers.

Eind jaren tachtig, begin jaren negentig komt het accent meer te liggen op strategische planning als methode van beleidsontwikkeling en op organisatieontwikkeling. Het WKO geeft een serie handreikingen uit rond beleidsontwikkeling. Het handboek *Ecclesiologie in context* (1993) van de Nijmeegse hoogleraar

Pastoraaltheologie Hans van der Ven ligt ook in deze lijn. Voortbouwend op het werk van de socioloog Talcott Parsons onderscheidt Van der Ven vier kernfuncties van de kerk, die hij benoemt als identiteit, integratie, beleid en beheer. Kerkopbouw omvat in zijn ogen alle kernfuncties en sectoren van het kerkelijk werk. Gemeenschapsvorming doortrekt vanuit de functie integratie alle sectoren van het kerkelijk werk.

Die nadruk op de interne processen van de kerkelijke organisatie is nadien alleen nog maar versterkt. Naarmate de druk op de bisdommen en parochies steeds groter wordt door afname van het aantal priesters, gelovigen en financiën, verandert het kerkelijk opbouwwerk aan katholieke kant van karakter. Als er nog geld is voor opbouwwerkers, worden zij ingezet voor de begeleiding van fusies van parochies en kerksluitingen.

Hebben voorheen de grotere dekenaten vaak een eigen opbouwwerker in dienst, in het afgelopen decennium zijn deze functies haast overal opgeheven. Dat geldt in een aantal bisdommen ook voor het dekenaat zelf als tussenorganisatie tussen bisdom en parochie. De weinige katholieke opbouwwerkers die nu nog actief zijn, zijn in dienst van de bisdommen. Op universitair niveau is de situatie niet veel anders. Kerkopbouw is verdwenen als zelfstandig aandachtsgebied van de praktische theologie.

Kerkopbouw en diaconie

Rob van Kessel

In een bijdrage over kerkopbouw en diaconie aan rooms-katholieke kant kan de inbreng van

Rob van Kessel niet ontbreken. Van Kessel was tot 1989 hoogleraar Praktische Theologie aan de KTHU. Kort na de oprichting van het WKO namen de KTUU en de KTUA het initiatief tot de ontwikkeling van een postacademische leergang Kerkelijk Opbouwwerk, waarbij de VU met Jan Hendriks zich later aansloot. Van Kessel werd gevraagd om in deze cursus een theologisch ontwerp voor kerkopbouw te leveren. Dat resulteerde in het boek *Zes kruiken water* (1989). In zes hoofdstukken reflecteert hij daarin op verschillende aspecten van het doel van kerkopbouw: vitaliteit van de geloofsgemeenschap. In zijn ogen is een kerkgemeenschap vitaal ‘wanneer de kerkleden in goede onderlinge betrokkenheid hun leefwerkelijkheid zo vorm geven, dat zij beantwoordt aan evangelische idealen van waarachtige menselijkheid’ (19). In dat kader komt hij ook te spreken over diaconie, maar dat gebeurt nergens stelselmatig. Zo ontbreekt bijvoorbeeld een omschrijving van diaconie.

Toch is diaconie een sterke onderstroom in zijn beschouwingen over christelijke identiteit. Hij ziet de huidige kerkcrisis vooral als een gebedscrisis en dus gelegen in de omgang met God. De christelijke identiteit kan volgens hem daarom niet gevonden worden in het theoretische discours over waarheid of het praktische discours over het juiste ethische handelen, maar in het identiteitsdiscours. Onder de huidige culturele omstandigheden moet Gods zelfopenbaring allereerst begrepen worden op het spoor van eerlijkheid, waarachtigheid en subjectiviteit. ‘De enige beslissende verificatie bestaat hieruit, dat de mens in die godsontmoeting zichzelf ►

fundamenteler leert kennen, herkent en aan zichzelf teruggegeven wordt dan voorheen het geval was' (81). Voor kerkopbouw volgt daaruit, dat alle accent valt op het scheppen van ruimte en tijd voor ontmoetingen in waarachtige communicatie. 'Kerk kan onder de huidige omstandigheden alleen tot leven komen, tot vitaliteit, waar kerkleden, die in de kern van hun persoon-zijn zelf God hebben ontmoet, bereid zijn die ervaringen in gastvrijheid en vreugde verhalend en getuigend met anderen te delen' (126). Dat resulteert in een levenspraktijk van de navolging van Christus, waarin een drievoudige 'dienst aan het leven' tot uiting komt: zorg, strijd en vergeving. Deze opgave geldt voor elke gelovige en is de basis en de output van kerk-zijn. Belangrijk is dat de navolging gevoed wordt 'van buitenaf', zowel door de presentie van Christus in de verkondiging en de sacramenten als door de aanwezigheid van Christus in de arme, noodlijdende mens.

Roger Weverbergh

Een andere belangrijke katholieke auteur is Roger Weverbergh. In zijn proefschrift *Bouwen met beelden* uit 1992 ging hij na welke beelden van godsrelatie, kerk-zijn, mens en maatschappij, leiderschap en methodiek een rol spelen in de praktijk van kerkopbouw. Hij onderzocht daartoe vijf toen soms al wat oudere praktijkstudies. Eén studie heeft direct te maken met de samenvoeging van parochies: de vorming van de Titus Brandsmaparochie in Leeuwarden. Weverbergh constateerde dat bepaalde beelden kerkelijke actoren kunnen motiveren om hun bijdrage te leveren aan de

opbouw van een vitale gemeenschap. Wat hem in het bijzonder opviel was:

- de afwezigheid van het beeld 'God als Almachtige'
- de motiverende kracht van de beelden 'God als Bevrijder' en 'Diepste Innerlijk'
- de opvallende aanwezigheid van kerkbeelden 'gemeenschap' en 'dienares'
- een overheersend 'actor'-perspectief: kerkopbouw is het beste gediend met de bevestiging van de competentie van leken voor de deelname aan relevante pastorale taken
- een opvallende unanimiteit over de verbinding ambt met participatief leiderschap
- een grote aandacht voor methodisch handelen en met name voor samenwerkings- en leermodellen (Weverbergh, 1992, 325).

Aartsbisdom Utrecht

Het bronmateriaal over het aartsbisdom Utrecht, zoals weergegeven in het voorgaande praktijkbericht, richt zich niet op één parochie, zoals in het onderzoek van Weverbergh. Het materiaal bedoelt revitalisering en herstructurering van alle parochies in het bisdom. De opzet is minder op de inhoud, maar meer op de structuur gericht en daarom wat te summier om door de bril van Weverbergh (225-226) te bekijken.

Opvallend in de stukken van het aartsbisdom is de perceptie van crisis: de volkskerk heeft meer en meer aan kracht ingeboet. De parochie in haar klassieke gestalte heeft haar langste tijd gehad. Een vrijwilligerskerk is in opkomst. Vrijwilligers nemen daarin steeds meer taken

op zich, die voorheen alleen aan de priester waren toevertrouwd. Het meest pregnant komt dat tot uitdrukking in de instelling van de pastoraatsgroep, waarin enige vrijwilligers en een of meer pastorale beroepskrachten gezamenlijk de dagelijkse pastorale leiding van de parochie behartigen.

In de periode tot 2008 overheerst het beeld van de kerk als gemeenschap. Daartoe rekent Weverbergh zowel kerk als lichaam van Christus als kerk als volk Gods. In het Utrechtse materiaal tot 2008 ligt veel nadruk op 'kerk, wij samen'. Na 2008 wordt de kerk als heilsinstituut meer dominant met de nadruk op de instelling van eucharistische centra. De

pastoraatsgroep verdwijnt naar de achtergrond.

Wat de methodiek betreft, kan worden opgemerkt dat het expertmodel dominant is in de hele operatie. In het expertmodel zijn de kerkelijke overheid en de inhoudelijk deskundigen de dragers van het veranderingsproces. De kerkleden fungeren als object. Zij leveren onderzoeksgegevens aan en zijn de consumenten van de afgekondigde veranderingen. Wel wordt in het aartsbisdom een aantal methoden ingezet om de vorming van pastorale teams en de samenvoeging van parochies tot stand te brengen (begeleiding ter plaatse, ontwikkelen van beleidsplannen, training).

Menco van Koningsveld

Interessant is een constatering van Menco van Koningsveld in zijn proefschrift *Aan de vruchten kent men de boom* (2005) naar de vitaliteit van drie parochies in het Utrechtse, lettend op hun

output. Hij constateert een scherpe scheiding tussen het strategisch niveau waarop het pastoraal beleid in relatie tot de omgeving van de parochie en de interne mogelijkheden wordt ontwikkeld en vastgesteld, en het uitvoerende niveau dat daadwerkelijk de diaconale en catechetische activiteiten organiseert (Van Koningsveld, 195). Het komt daardoor nergens tot een goede vertaling van de doelen en plannen in concreet te ondernemen activiteiten. En dat terwijl in de onderzochte periode in twee van de drie parochies een kerkelijk opbouwwerker actief was. Die begeleiding was

Het komt nergens tot een goede vertaling van doelen en plannen in concrete activiteiten

evenwel vooral gericht op het eerstgenoemde strategisch niveau: de ontwikkeling van een *mission statement* en daaruit volgende opvattingen met betrekking tot diaconie, verkondiging en catechese (197). Op het meer operationele niveau van de werkgroepen waren daarentegen taakveldgerichte dienstverleners actief.

We moeten constateren dat de hierboven geschetste theorieën over kerkopbouw als zodanig geen directe rol spelen in het huidige beleid van het aartsbisdom, zoals dat door Henk Meeuws beschreven is in het praktijkbericht. Leidinggevend zijn ideeën uit de katholieke leer en praktische zaken als het geringe kerkbezoek en de teruglopende inkomsten.

De Utrechtse casus

Bij het praktijkbericht over het aartsbisdom Utrecht zijn enige vragen te stellen en opmerkingen te plaatsen. ▷

Stuurt een visie of sturen de middelen?

Van der Ven wijst erop dat in zijn model van kernfuncties van de kerk er een sturende werking uitgaat van identiteit naar integratie, van integratie naar beleid en van beleid naar beheer. Maar het omgekeerde geldt ook: er gaat een determinerende werking uit van beheer naar beleid, van beleid naar integratie, en van integratie naar identiteit (Van der Ven 1993, 79). Indien het beheer (lees: de financiële en personele voorwaarden en middelen) niet adequaat is, belemmert dit het beleid (projecten en programma's). Dit hindert de integratie (cohesie, uniformiteit en pluriformiteit), wat op haar beurt de identiteit bemoeilijkt (overtuigingen, visie en missie).

In veel van de Utrechtse stukken wordt uitgegaan van de sturende werking van identiteit naar

beheer. Zo wordt als hoofddoel van het proces genoemd 'de

vorming van missionaire gemeenschappen'. Mijn vraag is: als je met behulp van het opbouwwerk wilt maken van missionaire of diaconaal-missionaire gemeenschappen, kom je dan wel uit bij de fusie van parochies? Of, anders gezegd, is de determinerende werking van een tekort aan middelen (priesters, gelovigen, geld) niet heel veel groter dan wordt voorgesteld? Waarbij ik moet toegeven dat de rooms-katholieke visie op de kerk en de ambtsstructuur het speelveld wel beperkt. De nauwe koppeling van sacramentenbediening en gewijd ambt, de opvatting dat de eucharistie het hoogtepunt van het kerkelijk leven is en de waardering van het kerkgebouw als sacrale

ruimte (primair 'huis van God'), geven veel minder ruimte voor missionaire experimenten en nieuwe vormen van missionair kerk-zijn dan in de protestantse tradities.

Scheiding tussen planning en uitvoering

De scheiding tussen verschillende niveaus komen we voortdurend tegen in het praktijkbericht. Het pastorale beleid van het aartsbisdom is gericht op de vorming van grote parochies, die meer missionair kunnen zijn en waarbij een beleidsplan richting geeft aan de inzet van een team van pastorale beroepskrachten en gelovigen. Op dit strategische niveau komt de ontwikkeling van diaconie nauwelijks expliciet aan de orde. Wat niet wil zeggen, dat er geen initiatieven zijn om de diaconie te ontwikkelen. In dezelfde

jaren, dat deze casus speelt worden in het aartsbisdom verschillende

instrumenten ingezet om de diaconie te stimuleren. Die richtten zich vaak direct op het operationele niveau in de parochies en lokale geloofsgemeenschappen. Te noemen zijn in ieder geval de instelling van de Ariënsprijs (2003) voor inspirerende diaconale projecten en de diocesane kadernota diaconie *In Gods Naam doen. Christelijke dienst in de samenleving*. (2005). En terwijl de diocesane dienstverlening op de verschillende pastorale werkvelden werd wegbezuinigd, konden de diaconale werkers blijven functioneren onder de DKCI (diocesane kerkelijke caritasinstelling) omdat zij gefinancierd worden uit afdrachten van de caritasinstellingen. Interne communicatie en

passende organisatie blijken in dit geval minder sterk punt te zijn dan noodzakelijk om de gewenste veranderingen te bewerkstelligen.

Een bruikbaar instrument?

Dragen beleidsplanning en het maken van beleidsplannen op lokaal niveau bij aan de ontwikkeling van diaconie? Van Koningsveld constateerde in zijn onderzoek dat de parochie zich bevindt op het laagste niveau van vitaliteit volgens de uitgangspunten van het INK (Instituut Nederlandse Kwaliteit) en misschien nog eerder in de voorfase (188). Maar, vraagt Rein Brouwer, docent Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, zich af in een recensie in de *WKO-Nieuwsbrief* (oktober 2005), krijgen we wel een adequaat beeld van parochies als we ze meten met criteria van buitenaf waaraan ze nooit kunnen voldoen? Is een zelfevaluatie, die ontleend is aan het bedrijfsleven en aangepast aan de parochies, wel het meest adequate instrument? En geldt dat ook niet, zou ik er aan willen toevoegen, voor het instrument van de strategische planning? Moet je die weg wel gaan voor de ontwikkeling van de diaconie?

Van kerkopbouw-theorie naar diaconale praktijk

Kan kerkopbouw bijdragen aan de ontwikkeling van diaconie? Bij herlezing van een aantal boeken viel mij op, dat het hoofddoel van kerkopbouw, de ontwikkeling van een vitale geloofsgemeenschap, wel de ontwikkeling van parochiële diaconie kan impliceren, maar dat dat nauwelijks expliciet wordt genoemd.

Rob van Kessel (1989) besteedt nog de meeste

aandacht aan een diaconale kerk, maar dan vooral op het niveau van kerkvisie. De vertaling daarvan in methodiek en in projecten en programma's blijft onbesproken.

Bij Weverbergh komt diaconie wel voor, maar in de marge. Bij de beoordeling van drie van de vijf kerkbeelden die hij behandelt, maakt hij een opmerking over de gebrekkige aandacht voor diaconie – bij de beelden 'kerk als sacrament' en 'kerk als getuige' (149, 154) – of de centrale plaats ervan – bij het beeld 'kerk als dienaar' (158, 160). Bij de behandeling van het model van procesmatig werken worden diaconale activiteiten als illustratie gebruikt in de planningsfase, maar wordt over diaconie geen woord gerept in de voorgaande fasen van oriëntatie en onderzoek (inclusief doelformulering).

Bij Van Koningsveld komt diaconie wat systematischer aan bod, omdat diaconie een van de handelingsvelden is, die hij onderzoekt om de vitaliteit van een parochie te kunnen bepalen. Hij omschrijft diaconie als 'op de nood en behoeften van de naaste georiënteerd handelen van de gemeenschap' (61) en onderscheidt vier niveaus van sociaal handelen met daarmee corresponderende activiteiten.

In een artikel over de drie uitreikingen tot nu toe van de Ariënsprijs bespreekt Gerard Groener maar liefst 62 projecten die zijn voorgedragen en concludeert dat de parochies vindingrijk zijn in het gestalte geven van naastenliefde. Wel constateert hij een tweestromenland van diaconie binnen de geloofsgemeenschappen met de nadruk op omzien naar elkaar en zorg dragen voor mensen in nood en diaconale inzet in een

meer flexibel veld buiten de parochie met de nadruk op gerechtigheid en het verleggen van grenzen. ‘Mogelijk bieden de grotere gefuseerde parochies hier ook nieuwe kansen’, aldus Groener (2012, 39), om een bondgenootschap met het vrije veld van de christelijke diaconie te ontwikkelen. Omdat in de gefuseerde parochie het pastoraal team en het parochiebestuur meer op afstand staan van de lokale geloofsgemeenschappen, kunnen zij gemakkelijker besluiten om mensen en middelen in te zetten voor diaconale inzet in dit vrije veld.

Ruimte én tendens terug

De Utrechtse casus laat een verandering zien van de klassieke parochie (één pastoor, één gebouw, één gemeenschap) naar de parochie nieuwe stijl met een pastoraal team, meerdere gebouwen en meerdere gemeenschappen. Die schaalvergroting biedt ruimte voor de ontplooiing van nieuwe diaconale activiteiten, zie bijvoorbeeld de eerste ervaringen met de gefuseerde PCI's. Tegelijk zien we met de aanwijzing van eucharistische centra en de bepaling dat pastorale centra slechts tijdelijk voor liturgische activiteiten meer gebruikt mogen worden, een tendens terug naar de klassieke parochie, maar dan voor een groter territorium. ◀

Literatuur

- Brouwer, R. (2005). Aan de vruchten kent men de boom. Boekbespreking in: *WKO-Nieuwsbrief*, nr. 59, 21-24
- Groener, G. (2012). Liefde maakt vindingrijk. De Ariënsprijs voor diaconie. In: Staf Hellemans, Jan van den Eijnden, Piet Rentinck (red.). *Een katholieke kerk met toekomst*. Bergambacht: 2VM, 31-43.
- Groot, K. de (2007). Onderzoek naar kerk in Nederland. In: Rein Brouwer e.a. *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*. Kampen: Kok, 27-45.
- Hendriks, J. (1990). *Een vitale en aantrekkelijke gemeente. Model en methode van gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Hooijdonk, P. (1985). *Inleiding in het kerkelijk opbouwwerk*. Baarn: Nelissen.
- Kessel, R. van (1989). *Zes kruiken water. Enkele theologische bijdragen voor kerkopbouw*. Hilversum: Gooi en Sticht.
- Koningsveld, M. van (2005). *Aan de vruchten kent men de boom. Een praktisch-theologische studie over activiteit en vitaliteit van de parochie*. Utrecht: KTHU.
- Ven, J.A. van der (1993). *Ecclesiologie in context*. Kampen: Kok.
- Weverbergh, R. (1992). *Bouwen met beelden. Onderzoek naar theorie en praktijk van kerkopbouw*. Baarn: Gooi en Sticht.

*Jan (drs. J.H.M.) Maasen studeerde andragologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en volgde een persoonlijke leerroute theologie aan de KTHU. Hij was van 1993 tot en met 2003 medewerker voor kerkopbouw van het bisdom Rotterdam en is sinds 2005 medewerker sectie dienen bij hetzelfde bisdom (diaconie en missiesecretaris).
j.maasen@bisdomrotterdam.nl*